

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-53>

УДК 378.011.3-051:159.923.2

Ілляш С.Д., Калита Н.І., Скалич Л.Й.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ФОРМУВАННЯ САМОРОЗУМІННЯ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ (ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ)

Анотація. У статті розглянуто взаємозв'язок між саморозумінням та структурно-змістовими характеристиками «Я-концепції» молодих людей – майбутніх педагогів. Розкрито особливості юнацького віку, а також проаналізовано професійне і життєве самовизначення особистості у цьому періоді. Показано взаємозв'язок між саморозумінням і структурно-змістовими характеристиками продуктів самосвідомості. Використано опитувальник (самоактуалізаційний тест), у якому диференційовано молодих людей за мірою вираженості у них саморозуміння. Продемонстровано конкретизовану структуру «Я-концепції», в якій відображено прагнення молодих людей до реалізації себе в майбутньому. Репрезентовано результати емпіричного дослідження, які свідчать про рівневий характер феномену саморозуміння, вивчено структурно-змістові характеристики «Я-концепції».

Ключові слова: саморозуміння, професійне становлення, майбутні педагоги, емпіричне дослідження, структурно-змістові характеристики.

Ilyash Solomiya, Kalyta Nataliya, Skalych Lyubov
Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

FORMATION OF SELF-UNDERSTANDING OF FUTURE TEACHERS IN THE PERIOD OF THEIR PROFESSIONAL PROGRESS (EMPIRICAL ASPECTS)

Summary. The article considers the relationship between self-understanding and structural and meaningful characteristics of the «I-concept» of young people – future teachers. It reveals the features of youthful age as well as the professional and life self-identification of the personality in this period. It is shown the relationship between self-understanding and structural and meaningful characteristics of the products of self-consciousness. It is used the questionnaire (self-actualization test) in which young people are differentiated according to the measure of the expression of their self-understanding. On the basis of the questionnaire we note that a high index of self-understanding shows the sensitivity of a person to her desires and needs. Such people are free of psychological protection that separates a personality from her own essence; such people are not inclined to substitute their own tastes and assessments for external social standards. Indices on the scale of self-understanding, spontaneity and auto-sympathy are usually interconnected. Uncertain people guided by the opinion of others have a low level of self-understanding on its scale. The article demonstrates a concretized structure of the «I-concept» which reflects the desire of young people to realize themselves in the future. The results of empirical research confirming a level character of the phenomenon of self-understanding are presented, structural and meaningful characteristics of the «I-concept» are studied. Three experimental groups are analyzed. The article finds out that the process of the development of professional self-understanding passes several interrelated levels during the five years of training of boys and girls in the university. Correlational relations of the indices of the formation of the future teacher's professional self-understanding are presented. It is also shown that the implicit structure of self-understanding undergoes material changes according to a certain stage of education of boys and girls. It is determined that the experience of internal dialogue and the system of developing professional ideals and values have the strongest influence on the level of the development of professional self-understanding. The results of the research are generalized and the prospects for further research are outlined.

Keywords: self-understanding, professional formation, future teachers, the «I-concept», empirical research, structural and meaningful characteristics.

Постановка проблеми. Дослідження саморозуміння у студентів – майбутніх педагогів є актуальною проблемою, оскільки поглиблення знань про механізми саморозуміння та можливість їх формування сприятиме підвищенню ефективності професійної підготовки. Наукове осмислення особливостей саморозуміння майбутніх педагогів має практичну цінність, бо дозволяє організувати освітній процес вищого закладу освіти у напрямку фахової підготовки студентів з метою підвищення рівня саморозуміння в професійній та особистісній сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття особистості є ключовим як у педаго-

гіці так і психології, і нараховує велику кількість досліджень. Особливе місце займають дослідження самосвідомості особистості (У. Джемс, І.С. Кон, Ф.Т. Михайлов, А.Г. Спіркін, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова); Я-концепції (Р. Бернс, А.А. Налчаджян, К. Роджерс, Є.Т. Соколова, З. Фрейд, Т. Шібутані та ін.).

Проблема саморозуміння є відносно новою та недостатньо вивченою у сучасній науці (В.М. Антонов, А.А. Брудний, Є.К. Бистрицький, Л.С. Виготський, В.В. Знаков, Б.В. Кайгородов, А.Б. Коваленко, О.Р. Лурия, Ю.М. Орлов, В.В. Столін, Н.В. Чепелева, Г.Л. Лендрет, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд та ін.).

Мета статті – розкрити основні аспекти формування саморозуміння майбутніх педагогів у період їх професійного становлення.

Виклад основного матеріалу. Юнацький вік є надзвичайно важливим у віковій періодизації розвитку особистості, оскільки саме у цьому віці відбувається самовизначення особистості у різних сферах життя. Зокрема, досить важливим є професійне самовизначення особистості. Передумовою самовизначення є уявлення про самого себе, яке сформувалося у юнаків та дівчат, його головні характеристики та риси.

Дослідники стверджують, що в період професійного становлення у майбутніх педагогів відбувається процес формування саморозуміння. Вибір життєвого шляху є внутрішнім завданням, яке юнакам та дівчатам необхідно розв'язати. Крім цього, вони роблять спробу поставити завдання на досягнення смислу свого існування, свого призначення і накреслити шляхи її розв'язання [1, с. 36].

Молодих людей хвилює пошук відповіді не лише на запитання «Хто Я?», «Який Я?», але й на запитання «Навіщо Я?». Слід зазначити, що відповідаючи на запитання «Хто Я?», молода людина зазначає переважно ті особистісні характеристики, які є компонентами власного «Я», сформованими в процесі соціалізації. Відповідаючи на запитання «Який Я?», виявляються переважно індивідуалізовані якості своєї особистості. Молода людина робить спробу уявити міру ефективності проходження процесу соціалізації як єдиного процесу – індивідуалізації та соціалізації. Ці запитання актуалізують у юнаків та дівчат процес саморозуміння. Відповіді на запитання дозволяють констатувати структурно-змістові характеристики «Я-концепції» молодої людини [4, с. 56].

Отже, між саморозумінням і структурно-змістовими характеристиками продуктів самосвідомості здійснюється взаємозв'язок. Для підтвердження і перевірки цього положення ми провели дослідження, метою якого було виявлення взаємозв'язку між саморозумінням і структурно-змістовими характеристиками «Я-концепції» майбутніх педагогів.

Для вивчення психологічних особливостей саморозуміння юнаків і дівчат на початковому етапі ми використовували опитувальник САМОАЛ (самоактуалізаційний тест), адаптований Н.Ф. Каліною, який дав змогу нам диференціювати молодих людей за мірою вираженості у них саморозуміння. Завдяки цьому тесту можна отримати результати за такими шкалами [2, с. 189–242]:

1) орієнтація в часі; 2) цінності; 3) погляд на природу людини; 4) потреба в пізнанні; 5) креативність (прагнення до творчості); 6) автономність; 7) спонтанність; 8) саморозуміння; 9) аутосимпатія; 10) контактність; 11) гнучкість у спілкуванні.

У цьому тесті ми приділяли особливу увагу восьмій шкалі – саморозумінню. Високий показник за цією шкалою свідчить про чутливість, сенситивність людини до своїх бажань і потреб. Такі люди вільні від психологічного захисту, який відділяє особистість від власної сутності, вони не схильні підмінювати власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Показники за шкалою саморозуміння, спонтанності та аутосимпатії, як правило, пов'язані між собою. Низь-

кий бал за шкалою саморозуміння властивий людям невпевненим, тим, що орієнтуються на думку оточуючих.

Психодіагностична процедура охопила 543 студенти різних факультетів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дані про рівень розвитку саморозуміння, отримані в ході тестування, дали змогу виділити три групи досліджуваних.

Першу групу (110 студентів) склали ті, які показали результат за шкалою саморозуміння вище середнього; другу групу (190 осіб) склали ті студенти, які продемонстрували середній результат за даною шкалою. Третю групу склали студенти (243 особи), які показали відповідно низький результат. Наявність трьох груп підтверджує те, що молоді люди мають різний рівень саморозуміння.

Наступним кроком була спроба знайти взаємозв'язок між рівнем розвитку саморозуміння і структурно-змістовими характеристиками «Я-концепції» особистості молодої людини. Для того, щоб виявити структурно-змістові характеристики цього продукту самосвідомості, ми пропонували досліджуваним відповісти на запитання «Хто Я?». Далі здійснювалася обробка і аналіз отриманих даних за допомогою відомої процедури, передбаченої у методиці М. Куна «Хто Я?» [3, с. 182].

Ми вважаємо, що юнаки та дівчата, відповідаючи на запитання «Хто Я?», здійснюють внутрішню роботу на розуміння, що дозволяє їм виділяти систему знань про себе на основі усвідомлення не стільки власної індивідуальної неповторності, скільки своєї соціальної сутності та особливості. Це можна зафіксувати на основі тих криптосфер, які молода людина використовує при відповіді на запитання «Хто Я?».

Відповіді на це питання були різними як в якісному, так і в кількісному відношенні. За однаковий час (близько 20 хвилин) одні студенти запропонували більш ніж 15 висловлювань про себе, інші – в межах 10-ти. Нами були відзначені відповіді, які мали характер простого набору висловлювань, і відповіді, які мали характер розгорнутих текстів. Деякі досліджувані, кількість яких склала 3%, відчували труднощі, відповідаючи на поставлене запитання.

Частина студентів виділили тільки окремі, найбільш актуальні для них концептосфери і концепти, які входять до структури їхньої «Я-концепції»: риси характеру, соціальні ролі і статус, що виражають «соціальну позицію» (Б.Г.Ананьев). Ці концептосфери в самоописах представлені в узагальненій формі. Наприклад, «Я – людина», «Я – громадянин України», «Я – хлопець своєї дівчини», «Я – розумний, але лінивий» (Юрій, 18 років). В концептосферах («Я – людина», «Я – громадянин України») і концептах («Я – хлопець своєї дівчини», «Я – розумний, але лінивий») відображаються роздуми юнацтва про себе. Цікаво, що концепти мають характер уточнень. Наприклад, не просто хлопець, як констатація статевої приналежності, а хлопець як факт визнання з боку іншої людини – дівчини. Наявність великої кількості концептосфер дозволяє говорити про те, що молоді люди прагнуть продемонструвати, яку позицію, місце визначили вони

для себе у суспільстві. Це здійснюється через демонстрацію своєї ролі, свого статусу.

Ці вияви характерні і для ранньої юності (старшого шкільного віку). Так, ще в 1951 році Т.В. Драгунова справедливо зазначала, що молоді люди віком від 14 до 16 років думають про себе більш узагальнено, особливо про ті властивості особистості, які допоможуть їм зайняти певне місце в житті та суспільстві.

Найбільша кількість студентів у відповідях на запитання відображали конкретні характеристики своєї особистості, тобто намагалися дати відповідь на поставлене запитання, спираючись на конкретну ситуацію. Ці утворення мають вигляд концептів. Наприклад, «Рідко першою починаю розмову», «Дуже люблю знайомитися, але соромлюся робити це першою» (Грина, 17 років). У цьому випадку переважають концепти, які вже будуть визначати основну стратегію поведінки людини.

Зробимо спробу проаналізувати концепт – «Дуже люблю знайомитися, але соромлюся робити це першою». Тут ми маємо справу із своєрідним розумінням себе в контексті взаємодії з іншими людьми. Дівчина розуміє твердження «люблю знайомитися» не як власну характеристику, бажання, тобто це перспектива на майбутнє. Зараз їй більшою мірою імпонує те, щоб з нею першими знайомляться інші люди. Основною характеристикою цієї дівчини є сором'язливість. Водночас вона намагається знизити міру вираженості цієї якості шляхом введення її до контексту взаємодії. Іншими словами дівчина нібито говорить: «Так, Я сором'язлива, але це тільки при необхідності знайомитися першою, хоча знайомитися Я люблю». Це формулювання звучить як виправдання перед собою. Таке формулювання дозволяє зберегти самоповагу в момент відповіді на це запитання. Але цей шлях самоповаги простий, що може призводити до конфліктів з оточуючими людьми. Саме твердження несе в собі конфлікт. При високій мірі розуміння себе, ця фраза мала б інший варіант – «Я сором'язлива, тому мені важко знайомитися першою». Таке розуміння дозволяє створити установку на самозміну, саморозвиток, де велика активність відводиться власній особистості.

Більшість студентів намагалися конкретизувати узагальнені характеристики. У процесі конкретизації досліджувані констатували концептосферу і розкривали її через концепти. Наприклад, один із студентів (Максим, 17 років) дав таку відповідь: «Я – людина, яка любить оточуючих. Я – самолюбива людина. Я люблю створювати ворогу неприємності, звертаючи тим самим на себе увагу». У цьому прикладі досліджуваним здійснена спроба подати своє розуміння самолюбства через конкретизацію на основі набутого соціального досвіду, що, у свою чергу, дає самолюбству індивідуальне забарвлення.

Інша досліджувана (Марія, 17 років), зазначила: «Я красива, мила, симпатична дівчина, яка надто любить себе та людей. Дуже життєрадісна. Люблю натопт, розваги, на людях завжди весела, майже без комплексів...». Відповідь досліджуваної подана у вигляді розгорнутого тексту і свідчить про конкретизовану структуру «Я-концепції».

У процесі конкретизації найбільш виражено спостерігається процес соціалізації як взаємодія процесів соціалізації та індивідуалізації. Слід зазначити, що в цьому випадку здійснюється перехід до узагальнення якостей і співвіднесення їх з характерною для молодої людини системою поведінки. Це дозволяє їй оцінити себе як суб'єкта діяльності, що має певні якості, можливості, здібності, а також потреби, бажання, прагнення.

Отже, що у більшості досліджуваних, які продемонстрували конкретизовану структуру «Я-концепції», самоописи є добре структурованими текстами. Це відрізняє дані самоописи від інших, в яких переважає конкретність і узагальненість. Узагальнені самоописи, як ми показали вище, носять характер констатації окремих характеристик, чим зумовлено вживання у відповідях граматичних форм іменників і прийменників. При конкретній структурі в описах переважають дієслова. А наявність цієї форми дозволяє констатувати внутрішню роботу на пошук смислу.

Конкретизована структура «Я-концепції» є позитивнішою і характеризує вищий рівень самосвідомості. Така «Я-концепція» більш оптимістична, в ній відображаються прагнення молодих людей до реалізації себе в майбутньому. Якщо звернутися до аналізу самоописів, що характеризують таку «Я-концепцію», то в них яскраво вимальовується спрямованість досліджуваних у майбутнє, оптимістична налаштованість до життя. Наведемо приклад самоопису студентки Юлії (18 років). «Я – звичайна дівчина, мені 18 років. Можливо, я нічого в житті ще не досягла, але планів у мене багато. Насамперед, я хочу закінчити цей вуз, знайти роботу. Це мені потрібно для того, щоб забезпечити життя моїх батьків, які дали мені все. У моєму характері більше негативних рис, хоча мене вважають непоганою людиною. Саме головне – ставитися до людей по-людськи. Життя прекрасне». В цьому самоописі, що пронизаний оптимізмом до життя, чітко відстежується диференціація уявлень дівчини про себе, які утворюють логічно вибудовану систему життєвого шляху. Такий самоопис ми визначаємо як конкретизований.

Таким чином, цей етап дослідження дозволяє нам сформулювати висновок про те, що за своїми структурно-змістовими характеристиками «Я-концепція» може бути конкретною, узагальненою та конкретизованою.

Далі ми будемо розглядати залежність саморозуміння від структури «Я-концепції». Для цього ми зробили спробу простежити на якісному рівні наявність взаємозв'язку результатів, отриманих за шкалою саморозуміння методики САМОАЛ і результатів, отриманих за методикою «Хто Я?». Результати представлені в таблиці 1.

Так, студенти, які мають виражену конкретну структуру «Я-концепції», показали низький рівень саморозуміння (група 1). Для узагальненої «Я-концепції» характерний середній рівень саморозуміння (група 2), а для конкретизованої – рівень саморозуміння вище середнього (група 3). Це дозволяє говорити про те, що конкретизована структура «Я-концепції» ґрунтується на розумінні особистістю тих її складових, які й визначають смисловий зміст цього продукту самосвідомості.

Таблиця 1

**Залежність рівня розвитку саморозуміння
від структурно-змістових характеристик «Я-концепції» (у %)**

	Конкретна «Я-концепція»	Узагальнена «Я-концепція»	Конкретизована «Я-концепція»
Група 1	65	35	-
Група 2	17	75	8
Група 3	-	35	65

Якісний аналіз взаємозв'язку саморозуміння і структурно-змістових характеристик «Я-концепції» студентів дає нам можливість зробити висновок, що вивчення характеристик «Я-концепції» дозволяє говорити про рівень розвитку саморозуміння. Це має велике діагностичне і дослідницьке значення. Якщо перше потребує додаткової аргументації, то друге незаперечно правильне. Виявлення конкретизованої структури «Я-концепції» дає підстави констатувати наявність у досліджуваного високого рівня саморозуміння.

Отже, залежно від рівня розвитку саморозуміння нами було виділено три групи досліджуваних. Можна дати такі характеристики цих груп:

До першої групи увійшли молоді люди, в яких визначається поверхове розуміння себе. Для юнаків і дівчат властиве емоційне ставлення до себе, що знайшло відображення в їхніх самоописах. При цьому вони констатують у себе характеристики, які дають їм оточуючі люди. Ці висловлювання про себе мають конкретний характер, тобто зазначається фіксація на конкретній ситуації. Вони виявили підвищену критичність до себе.

До другої групи увійшли досліджувані, які без вираженого емоційного ставлення до себе фіксували свої особистісні характеристики, що носять узагальнений характер. Відсутня критичність у описах щодо себе. Молоді люди відзначають позитивні та негативні сторони своєї особистості. При цьому вони намагаються їх збалансувати за принципом «хоча я ..., але ...».

Третю групу склали досліджувані, які здійснили спроби осмислити себе в експериментальній ситуації і встановити когнітивне та емоційне узгодження продуктів самосвідомості з реальністю. Це відзначалося в конкретизації концептосфер через виокремлення концептів, тобто можна констатувати, що у молодих людей цієї групи самоописи носять конкретизований характер, коли узагальнені категорії представлені в конкретному життєвому контексті, що, власне, і визначає сутність розуміння. Досліджувані цієї групи, виокремивши той чи інший показник своєї особистості, намагалися дати йому пояснення в контексті конкретної ситуації, яка відображає актуальну для них сферу життєдіяльності. Молоді люди виявляють у своїх самоописах адекватний рівень критичності до себе.

Таким чином, можна сформулювати висновок про те, що перша група досліджуваних характеризується низьким рівнем саморозуміння, друга група – середнім рівнем саморозуміння, а третя – високим.

Отже, в процесі дослідження всі досліджувані склали три групи з різним рівнем саморозуміння. Це і підтвердило нашу гіпотезу про рівневий характер саморозуміння. Вивчення структурно-

змістових характеристик «Я-концепції» дозволяє визначити ці рівні.

Різномірний характер розвитку саморозуміння був підтверджений і в дослідженні, проведеному Н.І. Протасовою. Це дослідження було спрямоване на вивчення розвитку саморозуміння юнаків та дівчат у процесі їхньої професійної підготовки. Вона вживає термін «професійне саморозуміння», що ще раз доводить той факт, що у різних видах діяльності розуміння себе може мати специфічні характеристики [5, с. 137].

З'ясовано, що протягом п'яти років професійної підготовки у педагогічному вузі, процес розвитку професійного саморозуміння молодих людей проходить кілька взаємопов'язаних рівнів. Причому дані свідчать про складність процесу розвитку професійного саморозуміння, його непрямолінійність, що можна пояснити як внутрішніми (у тому числі віковими та психофізіологічними), так і зовнішніми соціально-психологічними чинниками.

Аналіз кореляційних відношень показників сформованості професійного саморозуміння майбутніх педагогів показав, що імпліцитна структура цього саморозуміння потерпає істотних змін у зв'язку з певним етапом навчання і виховання юнаків та дівчат.

Так, кількість і сила зв'язків між компонентами професійного саморозуміння студентів першого курсу не забезпечує того рівня складності саморозуміння як системного утворення, який би був адекватним вимогам педагогічної діяльності вчителя як суб'єкта управління педагогічним процесом: компоненти саморозуміння утворюють окремі, не пов'язані між собою блоки; міра зв'язності компонентів всередині блоків не відповідає вихідним уявленням про структуру професійного саморозуміння вчителя.

У студентів другого курсу виокремлені компоненти наявні в професійному саморозумінні, всі вони пов'язані з сумарним балом. Однак зв'язків між компонентами практично не спостерігається: вони або слабкі, або зовсім відсутні.

Структура професійного саморозуміння третьокурників ускладнюється порівняно з першим курсом. За показником великої кількості зв'язків між компонентами у студентів третього курсу саморозуміння стає адекватним щодо вимог, які відповідають сутності вчителя. Компоненти починають позитивно корелювати один одного, що свідчить про початок інтеграційних процесів професійного саморозуміння.

На четвертому курсі розвиваються інтеграційні процеси, хоча при цьому і знижуються кількісні показники. Ці зниження не можна розглядати як негативну динаміку процесу. Головне новотворення цієї соціально-вікової групи молодих людей полягає у прийнятті власної траєкторії професійного розвитку, що ґрунтується на спів-

віднесенні свого «образу Я» та майбутніх умов життя і праці, та переоцінці, в зв'язку з цим, професійних цінностей педагогічної діяльності. Найбільш сильний вплив на рівень розвитку професійного саморозуміння мають досвід внутрішнього діалогу і система професійних ідеалів та цінностей, що розвиваються.

І.Н. Протасова також виявила, що кореляційні зв'язки значної більшості показників компонентів професійного саморозуміння у студентів п'ятого курсу переважають значущі зв'язки між показниками саморозуміння студентів на молодших курсах [5, с. 140].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати такі висновки. По-перше, мотиваційно-потребовий і когнітивний компоненти є системотвірними в ієрархізованій структурі саморозуміння і ведуть за собою емоційно-вольовий компонент. По-друге, рівень сформованості саморозуміння юнаків та дівчат залежить від рівня розвитку кожного з трьох його компонентів та характеру їх взаємозв'язків. Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням деяких структурно-динамічних характеристик саморозуміння в майбутніх педагогів.

Список літератури:

1. Ілляш С.Д. Психологічні аспекти розвитку професійного саморозуміння майбутніх педагогів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 43. Рівне, 2010. С. 36–39.
2. Калина Н.Ф., Тимошук І.Г. Основы Юнгианского анализа сновидений. Москва : “REFL-book” ; Киев : Ваклер, 1997. 304 с.
3. Кун М., Макпартленд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя. *Современная зарубежная социальная психология* : тексты / Под ред. Г.М. Андреевой, И.Н. Богомоловой. Москва : Изд-во МГУ, 1984. С. 180–187.
4. Луцик Д.В., Ілляш С.Д. Компоненти саморозуміння, їх динаміка у процесі підготовки майбутніх учителів. *Науково-методичний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти*. Дрогобич : Посвіт, 2010. 88 с.
5. Протасова Н.И., Кайгородов Б.В. Психологический анализ понятия «Профессиональное самопонимание учителя». *Мир психологии*. Москва, 1997. № 1. С. 137–141.

References:

1. Illiash S.D. (2010). Psykholohichni aspekty rozvytku profesiinoho samorozuminnia maibutnikh pedahohiv [Psychological aspects of the development of professional self-understanding of future teachers]. *Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity*. Zb. nauk. prats. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Rivne. Vypusk 43, pp. 36–39.
2. Kalina N.F. (1997). Osnovy Yungianskogo analiza snovideniy. [Basics of Jungian Dream Analysis]. Moskva : “REFL-book”; Kyiv : Vakler, 304 p.
3. Kun M., Makpartlend T. (1984). Empiricheskoe issledovanie ustanovok lichnosti na sebya [Empirical study of personality's attitude to oneself]. *Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psihologiya: teksty* / Pod red. G.M. Andreevoy, I.N. Bogomolovoy. Moskva : Izd-vo MGU, p. 180–187.
4. Lutsyk D.V., Illiash S.D. (2010). Komponenty samorozuminnia, yikh dynamika u protsesi pidhotovky maibutnikh uchyteliv [Components of self-understanding, their dynamics in the process of preparing future teachers]. *Naukovo-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh pedahohichnykh zakladiv osvity*. Drohobych : Posvit, 88 p.
5. Protasova N.I., Kaygorodov B.V. (1997). Psihologicheskii analiz ponyatiya «Professionaľnoe samoponimanie uchitelya» [Psychological analysis of the concept of «Professional teacher's self-understanding»]. *Mir psihologii*. Moskva, № 1, pp. 137–141.